

М.В. РЯЗАНЦЕВА
(Київ)

ВПЛИВ МІСЦЕВОГО МОВНОГО СЕРЕДОВИЩА НА ФОРМУВАННЯ ОЙКОНИМІЇ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ

УДК 811.161.2'372.21

Рязанцева М.В. Вплив місцевого мовного середовища на формування ойконімії Дніпропетровщини; 8 стор.; кількість бібліографічних джерел – 9; мова українська.

Анотація. У статті проаналізовано мовне середовище, яке вплинуло на формування онімної системи Дніпропетровської області. Специфіка діалекту регіону зумовлена переважно співвідношенням в етнічному складі населення, історичними умовами існування, певними соціально-політичними традиціями, які відбиті у топонімії досліджуваного регіону.

Ключові слова: говір, діалект, ойконім, топонімія.

Resume. A dialectal environment which had an influence on forming of the onym system of the Dnepropetrovsk area is analysed in the article. The regional dialect peculiarity is predefined by correlation in ethnic structure of population, by the historical conditions of life, certain socio-political traditions which are reflected in toponymy of Dnepropetrovsk region.

Key words: pronunciation, dialect, oikonym, toponymy.

Основні риси місцевого мовного середовища, характерні для Дніпропетровщини, відбиті в офіційному реєстрі назв населених пунктів та наявні в місцевому розмовному мовленні. У більшості випадків основи давніх ойконімів доходять до нас уже зміненими, деформованими від тривалого вжитку щораз у новому мовному середовищі, у відриві від первісного звучання і значення (від мотивів первісної номінації) [6, 36], але вони завжди зберігають особливості діалекту певної території.

За даними сучасної української лінгвістики, мовний діалект Дніпропетровщини належить переважно до степового говору. Це один із новожитніх говорів *південно-східного* наріччя, найпізніший за часом формування, найбільший за територією поширення. Він охоплює райони Кіровоградської, Дніпропетровської, Луганської областей, Крим, окремі райони у Миколаївській і Одеській областях, Запорізьку, Донецьку, Херсонську області; побутує в Краснодарському краї Росії [8, 646]. Його особливість зумовлена взаємодією із сусідніми російськими говірками. Водночас, слід зазначити, що незважаючи на різноманітність етнографічної належності носіїв степового говору, його відмінність від літературної мови на Дніпропетровщині не є значною.

Своєрідність степового говору досліджували П. Гриценко, Й. Дзендзелівський, В. Дроздовський, Ф. Жилко, А. Москаленко, А. Муқан, Я. Нагін, В. Пачева, Г. Пелих, Т. Поляруш, А. Поповський, І. Приймак, С. Самійленко, З. Сікорська, В. Чабаненко, Б. Шарпило та ін., але його вплив на формування місцевої топонімії системно не вивчали.

Метою статті є дослідження місцевого мовного середовища, яке вплинуло на формування ойконімів сучасної Дніпропетровщини, зафіксованих на топографічній карті Дніпропетровської області станом на 2007 р. та підтвержене результатами місцевих експедицій, які проводилися автором протягом 2007-2008 рр. (далі МЕ).

Територія досліджуваного ареалу – це місце контактування багатьох етносів, кількісний склад яких представлений у таблиці, складеній за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року [9].

Національний склад області					
Національність	Кількість (тис. осіб)	%	Національність	Кількість (тис. осіб)	%
Українці	2825,8	79,3	Татари	3,8	0,11
Росіяни	627,5	17,6	Німці	3,8	0,11
Білоруси	29,5	0,8	Грузини	2,8	0,08
Євреї	13,7	0,4	Болгари	2,3	0,06
Вірмени	10,6	0,3	Корейці	1,4	0,04
Азербайджанці	5,6	0,2	Узбеки	1,4	0,04
Молдовани	4,4	0,12	Греки	1,1	0,03
Цигани	4,1	0,11	Інші національності	15,6	0,4

Отже, специфіка мови регіону сформована досить строкатим співвідношенням в етнічному складі, спричиненим історичними умовами проживання, певними соціально-політичними традиціями, які відбиваються у топонімії досліджуваного регіону. Мовне середовище Дніпропетровщини формувалося поступово, відбиваючи основні мовні риси населення, яке заселяло цю територію. Землі сучасної Дніпропетровщини були освоєні ще в доісторичні часи скіфським та сарматськими племенами, у VI-VIII ст. на них виникають перші поселення літописних слов'ян [ІМС, 11]. У період Київської Русі (IX-XII ст. н.е.) в межах сучасного Дніпропетровська були слов'янські поселення рибалок та перевізників через Дніпро. Але поселення та їхні назви з того часу не збереглися, тому важко робити висновки про вплив тогочасних (доісторичних) діалектів на семантику і структуру місцевих топонімів, які, напевно, існували.

Після того як моноголо-татарська навала спустошила Придніпров'я, минуло багато часу, поки ця територія знову почала заселятися. Нове засвоєння краю і поява збережених донині ойконімів пов'язані з виникненням та розвитком козацтва, що сформувалося в XV-XVI ст. Початок виникненню значної кількості ойконімів на Дніпропетровщині поклали запорізькі зимівники: *Апостолове, Баимачка, Бабайківка, Бородаївка, Васильківка, Китайгород, Котовка, Кривий Ріг, Любимівка, Марянське, Мишуурин Ріг, Могилів, Очеретувате, Підгородне, Письмичеве, Покровське, Старовишницецьке* та ін. Такі назви відбивають загальнономвні та діалектні ознаки місцевого населення.

Після зруйнування Запорізької Січі Російською імперією землі Дніпропетровщини увійшли до складу Азовської й Новоросійської губерній, об'єднаних у 1783 р. в Катеринославське намісництво. Почалася наступна хвиля виникнення поселень та їхніх назв, зумовлена тим, що царський уряд роздавав козацькі землі своїм вельможам і заохочував людей переселятися сюди для протистояння набігам кочівників з півдня. У цей час виникають ойконіми переважно під російськомовним впливом: *Аполонівка, Бразолове, Городуватка, Незабудине, Привільне, Радивичеве, Роздори, Чернявщина, Червоноглазівка* та ін.

Ця тенденція посилилася в радянські часи, коли великий вплив на формування ойконімії краю мали вихідці з інших республік СРСР, що приїхали для індустріалізації та колективізації краю. Такі процеси спричинили появу нових і перейменування старих назв на радянський лад: *Веселе, Дніпрельстан, Дружба, Жовтневе, Зоря Комунізму, Інтернаціональне, Кімовка, Кіровка, Комінтерн, Комсомольське, Комунарівка, Ленінське, Меліоративне, Мопрівське, Непереможне, Перше Травня, Приют, Пролетарське, Червоний Плугатар, Червоні Поди* та ін.

Сформована переважно у XVIII-XX ст. ойконімна система Дніпропетровщини зберігає свої основні структурно-семантичні риси без змін на початку XXI ст., залишаючись відносно молодого порівняно зі старожитніми регіонами України. Водночас вона відбиває деякі фонетичні, лексичні та граматичні ознаки, притаманні степовому говору або занесеними з інших місць говіркам чи мовам.

Цей говір має такі основні ознаки:

1) фонетична система степових говірок порівняно мало чим відмінна від частини середньонаддніпрянських: у них здебільшого помякшуються **д, т, н, л, з, с** перед **і** незалежно від його походження; дзвінки приголосні в кінці і в середині слів перед глухими цілком або частково втрачають дзвінкість, але поширені й паралельні явища з глухими і дзвінками

приголосними (чи напівдзвінками) [3, с. 168]; наявний наголошений шестифонемний вокалізм, ненаголошений п'ятифонемний вокалізм, варіативний; поширене явище помірного "укання"; регулярний розвиток "e" як "a", зрідка – як "e", "u", "i"; неоднаковий розвиток "ě" – переважно як "i"; гіперичне явище *акання*; помірне *укання*; відносно рідке вживання протетичних приголосних; пом'якшена вимова "ч"; зміна функц. навантаження окр. фонем: "р" – у наддніпр. говірках, "р" – у західностепових; відсутність в окр. словоформах чергування задньоязикових приголосних *z, k, x* з шиплячими і свистячими приголосними; перед глухими і в кінці слова дзвінкі приголосні оглушуються; заступлення "т" на "к" в окремих словах [8, с. 646-647];

2) граматична будова степових говірок, порівнюючи з їх фонетичною системою, має значно більше місцевих відмінностей. Найбільш виразно виступають місцеві морфологічні риси: при збереженні протиставлення твердого й м'якого різновидів відмінювання іменників виразний вплив твердого різновиду на м'який і мішаний; у частині говірок спостерігається розподіл уживання паралельних закінчень род. в. одн. іменників I відміни; в ор. в. одн. іменники I відміни можуть мати паралельні закінчення *-oйу, -ейу, -ой, -ей*; помітний вплив закінчень іменників ч. р. на іменники ж. і с. р. у род. в. одн.; паралельні закінчення широко відомі в іменниках колишніх *t*-основ: у род. в. *-ати, -ат'і, -а*, дав. в. *-у, -ату, -атов'і*, ор. в. *-ам, -ом, -атом*; паралельні закінчення властиві ор. в. множинних іменників; у ряді говірок збереглися форми двоїни іменників ж. р. при числівниках два, три, чотири [8, с. 647];

3) лексичні особливості мають здебільшого вузьколокальний характер, часто зумовлені міжмовними контактами різного часу, напр.: *бакій* вибоїна, *яма, кабіц'а* пічка у дворі, *кирд* велика отара овець, *гард* споруда на річці для лову риби, *киргін* лодник на березі річки, озера для зберігання риби, *вада* рівчак для поливання городини та ін. [8, с. 647].

З вищевказаних ознак лише окремі відбилися в місцевій топонімії.

Визначальними чинниками подальшого розвитку фонологічної, морфологічної та лексичної систем українських степових говірок є гетерогенність соціумів – носіїв говірок – та контактність з говірками російської мови, близькість великих промислових центрів, у яких превалює російська мова [2, с. 5].

Велику роль при формуванні степового говору відіграли колонізаційні рухи українських племен. Так Дніпротетровщину сколонізували протягом XVI-XVIII ст. найближчі західні та північні переселенці, головню з земель сучасних Київщини, Поділля, Полтавщини перенесли свої говори на нові

території. Особливо інтенсивними етнічні потоки були у першій половині ХІХ ст. Саме тоді великі земельні ділянки отримали тут німці, шведи, болгары, поляки, молдовани [7, с. 172]. Під цим впливом виникає більшість ойконімів Дніпропетровщини: *Глеюватка, Зелелія, Ізлучисте, Катющине, Кисличувате, Ляхівка, Макорти, Новокиївка, Новокурське, Новохортиця, Новоюлівка, Петро-Свиридове, Розтаня, Плавещина, Подидар, Проточі, Сурьско-Литовське, Циганівка, Чернігівка* та багато інших. Більшість їх не виходять за рамки загальноновживаної лексики.

Найбільший вплив на фонетичні, морфологічні та лексичні особливості степового говору і сформовані в ньому назви справила російська мова. Утворившись на російській лексико-словотвірній основі в умовах українсько-російського білінгвізму, такі оніми дотепер є характерною ознакою топонімійної системи Дніпропетровщини: *Звізда, Усть-Кам'янка, Возвратне, Лісопитомник, Охотниче, Октябрське, Первомайське, Приют, Спокойствіє, Январське* тощо. І це зрозуміло, адже чимало населених пунктів обстежуваної території засновано українцями разом із росіянами. Тому українські і російські говірки тісно співіснують.

Саме впливом російської мови (частково білоруської), а не північних діалектів української мови можна пояснити поширення в усному мовленні Дніпропетровщини явища “акання” – зміни [о] на [о^а], [а]: *Б[о^а]лтишка, З[а^а]ря, [О^а]ктябрьське, Сл[а^а]вянка, С[а^а]лдатське, [О^а]хотниче, [О^а]рли, Р[о^а]сішки, Р[о^а]здори [МЕ].*

Подекуди спостерігається явище помірною “укання”: *Б[о^у]гуслав, Л[о^у]зуватка, П[о^у]суньки [МЕ].*

У досліджуваних назвах виявлені типові риси степового говору: пом'якшена вимова губних [в'], [м'], [ф'], [п'] перед я, ю, що позначають два звуки [ja]: *Ка[м'ja]нка, [Пja]тихатки, Сло[вja]нка*; оглушення дзвінких приголосних: *Вер[n]ки, Богдано-Вер[n]ки, Гра[n]ки, Куля[n]кине [МЕ].*

Грамматична будова новостворених говірок характеризується численними варіативними формам. Серед іменників звертають на себе увагу жіночі імена по батькові та топонімічні назви з суфіксами *-овн-а, -овк-а*, що поширились під впливом відповідних утворень російської мови [4, с. 191]: *Дніпровка, Котовка, Новопокровка, Суворовка, Покровка, Чапловка* та ін.

Зафіксоване вживання окремих слів з російськими за походженням словотворчими суфіксами: *Болтишка, Росішка*.

Отже, територія Дніпропетровщини – це місце контактування багатьох етносів. Свідчення цього знаходимо і в численних запозиченнях із російської, болгарської, польської, німецької, румунської, тюркських мов, які у ойконімії досліджуваного регіону мають вузьколокальний характер. Такі історичні

особливості формування соціуму не могли не позначитися на загальному характері мовного середовища, багато з яких, незважаючи на їх значну різноманітність і строкатість, в основних своїх рисах не вийшли за межі властивостей південно-східного наріччя української мови [7, с. 174], оскільки переважна більшість переселенців була з центральної частини Лівобережної і південної частини Правобережної України (тобто з території середньонаддніпрянських і слобожанських говірок). Водночас говірки Дніпропетровщини виявляють ряд специфічних ознак, утворення яких має прямий стосунок до історичних подій в Україні, що спричинили міграційні рухи українського населення, інтенсивне змішування українців з іншими етносами, взаємодією мовних і позамовних чинників в ойконімній номінації.

Література

1. Адміністративно-територіальний поділ Дніпропетровської області станом на 01.01.2007.
2. Глуховцева Катерина Дмитрівна. Динаміка українських східнослобожанських говірок: автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / НАН України; Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні. – К., 2006. – 38 с.
3. Жилко Ф.Т. Говори української мови. – К.: Радянська школа, 1958. – 172 с.
4. Жилко Ф.Т. Українська діалектна морфологія. – К.: Наукова думка, 1969. – 200 с.
5. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1972. – 958.
6. Мовні свідки формування українців. Інтерв'ю-презентація в редакції “Дивослова” нової праці відомого мовознавця професора Костянтина Тищенка // Дивослово. – Травень, 2007. – С. 36-44.
7. Нагіна В. Діалектологічні дослідження на Херсонщині / В. Нагіна. – С. 172-174
8. Українська мова: Енциклопедія / НАН України; Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні ; Інститут української мови / В.М. Русанівський (голова ред.кол.). 2.вид., випр. і доп. – К. : Видавництво “Українська енциклопедія” ім.М.П. Бажана, 2004. – 824 с.
9. www.dneprstat.gov.ua